

УДК 293.21+398.541

С. І. САНЬКО

АДЗІН РЭДКІ МАТЫЎ БЕЛАРУСКАЙ КАСМАГОНІІ І КАСМАГАНІЧНЫЯ КАНЦЭПЦЫ ШКОЛЫ ДЖАЙМІНІЯ «САМАВЕДЫ» І ПОЗНІХ ОРФІКАЎ¹

Інстытут філасофіі НАН Беларусі, Мінск, Беларусь, e-mail: siarhey.sanko@gmail.com

Обсуждается проблема происхождения дуалистических космогоний в народных религиях Восточной и Юго-Восточной Европы. Утверждается, что дуалистические представления не распространились под воздействием литературы болгарских богомилов, но, что более вероятно, дуализм и народных космогоний, и богомилства был унаследован из более древнего общего источника. В качестве одного из подтверждений этой гипотезы рассматривается редкий мотив белорусской космогонии, имеющий аналоги лишь в космогонических текстах древнеиндийской школы Джайминия «Самаведы» и у поздних орфиков.

Ключевые слова: космогония, дуализм, богомилство, изначальные воды, космическое первосущество, ныряние за землей.

S. I. SANKO

ONE RARE MOTIF OF THE BELARUSIAN COSMOGONY AND COSMOGONIC CONCEPTS OF SCHOOL DZHAIMINIYA «SAMAVEDA» AND LATE ORPHICS

Institute of Philosophy of the National Academy of Sciences of Belarus, Minsk, Belarus, e-mail: siarhey.sanko@gmail.com

In the article author discusses the problem of the origin of the dualistic cosmogonies in popular religions of Eastern and South-Eastern Europe. It is suggested that dualistic views were not spread under the influence of literature of the Bulgarian Bogomils, but, more likely, a dualism both of the folk cosmogonies and of the bogomilism was inherited from a more ancient common source. As a confirmation of this hypothesis a rare motif of the Belarusian cosmogony is considered, which has prototype only in the ancient Indian cosmogonic texts of the Dzaiminiya school of the «SAMAVEDA» and of the later Orphics.

Keywords: cosmogony, dualism, bogomilism, primordial waters, cosmic primordial being, earth diving.

Уводзіны. Яскравай асаблівасцю традыцыйнай беларускай касмагоніі, як і касмагоній навакольных народаў, з'яўляецца яе дуалістычны характар. Асноўная асаблівасць такіх касмагоній – удзел у чыне стварэння двух, супрацьпастаўленых паводле іх функцый і іх далейшага лёсу, персанажаў. На самой справе дуалістычныя касмагоніі пашыраны практычна па ўсім свеце: па ўсёй Еўразіі, у Афрыцы, Акіяніі, Паўночнай і Паўднёвай Амерыцы (агляд асноўных фактаў у [36]). А. М. Залатароў (1941 г.) звязваў дуалістычныя касмагоніі з дуальнай арганізацыяй архаічных грамадстваў [9]². Пазней дуальныя арганізацыі былі дэтальна вывучаны К. Леві-Стросам у працы «Структурная антрапалогія», выдадзенай у 1957 годзе [14]. У 1970-я гады Вяч. Ус. Іваноў, вывучаючы функцыянальныя разлады мозгу, прыйшоў да высновы, што дуальная арганізацыя і, адпаведна, дуалістычныя касмагоніі звязаны ўрэшце рэшт з двухпаўшар'ем мозгу [10].

За мінулыя паўтары стагоддзі з часу першых публікацый запісаў касмаганічных паданняў з Усходняй і Паўднёва-Усходняй Еўропы назапашана вялікая бібліяграфія даследаванняў іх генезісу, структуры, стасункаў з падобнымі міфалагічнымі наратывамі народаў свету (агляды ў: [12; 34; 45; 46]).

¹ Праца выканана пры падтрымцы Беларускага рэспубліканскага фонду фундаментальных даследаванняў (дагавор Г13Р-044 ад 16 красавіка 2013 г.).

² На момант напісання (1941 г.) кніга называлася «Дуальная арганізацыя первобытных народоў і происхождение дуалистических космогоний (исследование по истории родового строя и первобытной мифологии)».

Першым прыцягнуў увагу даследчыкаў дуалістычны характар народных касмагоній, які яўна супярэчыў манатэізму афіцыйнага хрысціянства. Ды і сам сюжэт пра стварэнне свету парай супрацоўнікаў-сапернікаў нідзе ў кананічных хрысціянскіх тэкстах не быў адзначаны. Так, адзін з першых яго даследчыкаў А. Пыпін адзначаў, што «паданне не можа быць цалкам растлумачана і ўплывам чыста хрысціянскіх паняццяў, таму што ў біблейскім апавяданні, якое магло ў гэтым выпадку кіраваць фантазіяй народа, злы дух з'яўляецца цалкам адрынутым: ён зусім не мае ў гісторыі стварэння той ролі, якую прыпісваюць яму паданні. Відавочна, што ў іх стварэнні ўдзельнічаў іншы парадак ідэй, які больш развіў адносіны дзвюх вышэйшых сіл, што кіруюць чалавекам» [18, с. 62]. Таму першыя даследчыкі, ды і сам А. Пыпін, звярнуліся да традыцый, якім дуалістычны светапогляд быў уласцівы.

З прычын храналагічных і геаграфічных за галоўную крыніцу ўплываў на фарміраванне народна-хрысціянскіх уяўленняў пра стварэнне Сусвету было прынята раннесярэдневяковае балгарскае багамільства, якое, як лічыцца, і сапраўды мела прыкметны ўплыў на рэцэпцыю народамі Усходняй Еўропы хрысціянскай дактрыны. Адною з такіх крыніц мог быць даволі шырока вядомы сярэдневяковы апокрыф «Аповед пра Ціверыядскае мора» (Генісарэцкае возера). Сярод яўных падабенстваў: Сатанаіл у абліччы вадаплаўнай птушкі гоголя; называнне Сатанаілам сябе самога «богам», а Бога – «госпадам над госпадамі»; здабыванне Сатанаілам пяску з мора і шэраг іншых. Звяртае на сябе ўвагу і тое, што ў багамільстве Сатанаіл разумеўся менавіта як папличнік бога ў чыне стварэння.

Балгарска-багамільскае паходжанне гэтага апокрыфа не выклікала сумненняў у многіх даследчыкаў. Так, паводле Е. В. Барсава: «Народныя паданні аб пачатку неба і зямлі гностыка-маніхейскага паходжання. Яны праніклі да нас у глыбокай старажытнасці і тым лягчэй засвоены народам, чым больш адпавядалі яго дуалістычнаму язычніцкаму светапогляду» [3, с. 1]. А. М. Весялоўскі ў 1872 г. таксама амаль не сумняваўся ў пераважна багамільскім паходжанні дуалістычных касмаганічных сюжэтаў, лічучы, што ў Еўропу яны маглі быць занесены «ерэтыкамі» з Усходу «з моцнай схільнасцю да прапаганды», што «ў такіх менавіта ўмовах прайшла гістарычная дзейнасць катараў і багамілаў» і што «іх пачыну належыць многае ў паданнях еўрапейскіх народаў, на што мы працягваем глядзець, як на спрадвечны здабытак апошніх: шматлікія дуалістычныя казкі, касмаганічныя ўяўленні і паняцці аб эсхаталогіі» [6, с. XII, 164]. Падобных поглядаў прытрымліваліся А. П. Шчапаў (1861 г. [28]), М. Драгаманаў (1876 г. [7, с. 429]), К. Ф. Радчанка (1910 г. [19]), А. В. Маркаў (1913 г. [16]), у савецкі час А. И. Рогаў (1988 г. [20]), у Балгарыі Й. Іваноў (1925 [11, с. 357–382]), Д. Ангелаў (1993 г. [1]) і інш.

Варта адзначыць, што за пераважна літаратурнае, кніжнае (з Візантыі і Балгарыі) паходжанне народных дуалістычных касмагоній выступалі прадстаўнікі так званай «гістарычнай школы», у той час як іх апаненты з «міфалагічнай школы» рабілі акцэнт на аўтэнтычнасці паўднёва-і ўсходнеславянскіх версій адпаведных паданняў. Такую пазіцыю займалі К. Я. Эрбен (1957 г. [29, с. 102]), А. М. Афанасьёў (1865 г. [2, с. 92–103 і інш.]), А. С. Фамінцын (1884 г. [22, с. 127–128, 141–143]) і некаторыя іншыя больш познія аўтары.

Аднак публікацыя ўсё большай колькасці матэрыялаў па этнаграфіі і фальклору народаў усяго свету, у тым ліку і беларускіх [17; 21; 25; 26], а таксама ўзрослая крытыка натуралізму міфалагічнай школы выклікалі новыя гіпотэзы пра паходжанне дуалістычных уяўленняў і вераванняў і, у сваю чаргу, праблематызавалі пытанне пра паходжанне дуалізму багамільскага кшталту. Так, Ю. Крон у 1-м томе «Гісторыі фінскай літаратуры» даследаваў дуалістычныя матывы ў «Калевале» і прышоў да высновы аб заходнефінскім паходжанні эпаса, яго ўплыве на паўстанне дуалістычных паданняў у паўднёвых і ўсходніх славян і, адпаведна, у балгарскім багамільстве [39, р. 175]. Пад уплывам новых даных А. М. Весялоўскі ў канцы 80-х гадоў XIX ст. змяніў свае ранейшыя погляды і на дуалістычныя паданні, і на характар уплываў з боку багамільскай літаратуры. Ён прызнаваў: «... Магчыма і іншае меркаванне, ужо раней намечанае намі: што, напрыклад, чэрамская, мардоўская і г. д. – і паўднёvasлавянская легенды належалі першапачаткова адной і той жа паласе развіцця і рэлігійнага светасузірання, багамілы толькі ўнеслі ў кола сваіх дуалістычных міфаў, можа быць, не славянскае паданне, якое адпавядала іх

мэтам, а чэрамісы і алтайцы атрымалі назад свой стары касмаганічны міф у асвятленні хрысціянскай эрасі і апокрыфаў» [5, с. 32].

У 1892 г. змяніў свае папярэднія погляды на паходжанне багамільскіх паданняў і М. Драгаманаў. У працы «Зацемкі аб славянскіх рэлігійна-этычных легендах» [8] ён вылучыў шэраг новых тэзісаў пра тое, што 1) паданні фіна-уграў і паўночнаамерыканскіх індзейцаў не маюць яўных слядоў двух удзельнікаў стварэння свету, у адрозненне ад славянскіх і цюркскіх паданняў, распаўсюджаных ад Балгарыі да Алтая, якія маюць агульную крыніцу; 2) пачатковая прарадзіма сюжэта – гэта Халдзея, Іран і часткова Індыя; 3) да цюркаў і славян, а таксама ў Арменію і Грузію гэты сюжэт быў прынесены гностыкамі і маніхэямі вусным шляхам; 4) на Русь сюжэт пранікаў не праз Балканы, а праз Каўказ, а з Паўднёвай Русі – у Балгарыю. Гіпотэзу Драгаманава ў асноўных пунктах пазней падтрымаў Й. Іваноў [11, с. 372–373].

А. М. Залатароў у згаданай вышэй працы 1941 г. прааналізаваў сувязь дуалістычных вераванняў з дуальнай арганізацыяй «прымітыўных» грамадстваў Аўстраліі, Акіяніі, Паўночнай і Паўднёвай Амерыкі, Афрыкі, Індыі, Інданезіі, а таксама блізкія ўяўленні народаў Сібіры, Паўднёва-Усходняй і Усходняй Еўропы і зрабіў адназначную выснову: «Дуалістычныя вераванні старажытных славян, як і дуалістычная сістэма багамілаў, выраслі з адной і той жа народнай асновы, як адлюстраванне некалі існаваўшай дуальнай арганізацыі» [9, с. 284]. За аўтэнтычнасць і старажытнасць дуалістычных касмагоній народаў свету адназначна выказаўся М. Эліядэ, прызнаючы пры гэтым пэўны ўплыў на ўсходне- і паўднёва-ўсходнія народныя ўяўленні візантыйска-балгарскай кніжнай традыцыі [34].

Варта таксама адзначыць, што разглядаемы касмаганічны міф добра вядомы ў літоўцаў, хрышчэнне якіх адбылося значна пазней за іншых еўрапейцаў, афіцыйна толькі ў канцы XIV ст., і пры гэтым па заходнім абрадзе ў кананічнай форме, і наўрад ці апакрыфічная праваслаўная літаратура магла б мець які-небудзь уплыў на народную рэлігійнасць і свядомасць. Дасціпны разгляд літоўскіх даных быў зроблены Н. Лаўрынкене [41; 13]. Яны вельмі блізкія да беларускіх.

Другая акалічнасць, якую варта адзначыць, – гэта тое, што паходжанне самога багамільства – сур'ёзная праблема, далёка яшчэ не вырашаная. Традыцыйны погляд, што багамільства з'явілася своеасаблівым сінтэзам хрысціянства і маніхейства, наўрад ці з'яўляецца вырашэннем праблемы, бо пэўныя падабенствы багамільства і маніхейства могуць мець зусім іншы генезіс, чым простае запазычанне першым пэўных ідэй і ўяўленняў другога.

Пры вырашэнні гэтага пытання трэба мець на ўвазе тое, што ўзнікненне хрысціянскіх, як і іншых, эрасей было цалкам натуральным працэсам пры пашырэнні хрысціянства на новых этнакультурных абшарах. Эрасі ўзнікалі як вынік складанага працэсу інтэрферэнцыі новых ідэй і традыцыйных уяўленняў і вераванняў асноўнай масы насельніцтва, а канстытуяванне вынікаў гэтай інтэрферэнцыі ў эрась, прэтэндуючую на афіцыйна прызнаны статус канфесіі, залежала ад розных, у тым ліку знешнепалітычных, фактараў. У адносінах да апошняй акалічнасці трэба ўлічваць той факт, што ў канцы I тыс. н. э. Балгарыя знаходзілася ў жорсткай канфрантацыі з суседняй магутнай Візантыяй, а таму прыняцце хрысціянства ў форме праваслаўя, апорай якога і была Візантыя, доўгі час з'яўлялася праблематычным. Таму пэўны час багумільская эрась мела ў Балгарыі і шэрагу іншых Балканскіх краін пэўныя перавагі. Што тычыцца этнакультурнай кампаненты, якая ўзаемадзейнічала з хрысціянскай дактрынай у дадзеным выпадку, то мы маем права меркаваць, што ў вызначальнай ступені яна была звязана з дака-фракійскім субстратам маладога балгарскага этнасу, які ў гэты час яшчэ толькі складваўся. А гэтая кампанента была даволі моцнай і аўтарытэтнай і была звязана з усёй гісторыяй некалі магутнай і слаўнай Фракіі, якая знікла з аналаў гісторыі ўсяго за некалькі стагоддзяў да ўзнікнення багамільства.

Шлях маніхейства быў зусім іншым, і паўставала яно ў зусім іншых культурных і сацыяльна-палітычных умовах. Варта толькі адзначыць некалькі акалічнасцей. Па-першае, маніхейства з'яўляецца тыповым празелітычным рэлігійна-філасофскім вучэннем. Значная частка яго прысвечана абгрунтаванню прыходу ратавальніка свету, якім і аказваецца сам заснавальнік маніхейства – Мані. Па-другое, маніхейства – толькі адзін з прыкладаў тых – тэасофскіх па сутнасці – сінтэзаў, на якія быў так багаты позні элінізм. Толькі тут асноўнымі інгрэдыентамі сталі іранскі зараастрызм (а хутчэй нават зерванізм), будызм, ранняе хрысціянства, пэўныя элементы халдзей-

скай мудрасці і гнастыцызму. Запазычаныя з зараастрызму ідэя спрадвечнага дуалізму і з хрысціянства вобраз Ратавальніка, які прымае пакутную смерць, існуюць і ў багамільстве, што наўрад ці з'яўляецца дастатковай падставай для тлумачэння паходжання багамільства.

На нашу думку, два пытанні – аб аўтэнтчнасці касмаганічнага міфа і аб фракійскім паходжанні ядра светапогляднай сістэмы багамільства – шчыльна звязаныя.

Далей у кампаратыўнай перспектыве будзе разгледжаны адзін рэдкі беларускі касмаганічны матыў, які, апроч іншага, мае адпаведнік у адной з версій касмагоніі і тэагоніі позняга арфізму.

Асноўная частка. Адметнай асаблівасцю шэрага беларускіх дуалістычных касмаганічных паданняў з'яўляецца прысутнасць іх у яўнай ці няяўнай форме ідэя саманараджэння нейкай першаснай неаднароднасці з абсалютна аднароднай першасубстанцыі – вады, а таксама апісанне спецыфічнага працэсу, які прывёў да яе ўзнікнення. Адметна і тое, што менавіта гэты працэс і яго наступствы ніколі не становіліся прадметам адмысловага кампаратыўнага даследавання. А такое даследаванне робіць старыя меркаванні пра багамільскае і, нарэшце, іранскае (маніхейскае) паходжанне еўразійскіх дуалістычных касмагоній маладоказнымі. Гаворка можа ісці толькі пра пазнейшую рэінтэрпрэтацыю старажытнага касмаганічнага сюжэта і галоўных дзеючых персанажаў у апакрыфічна-хрысціянскім, у тым ліку багамільскім, ключы. Аднак нават паўночна-заходнярускія апокрыфы не маюць поўнай адпаведнасці з меркаванымі балгарскімі крыніцамі і самі, вельмі верагодна, зазналі ўплыў з боку народных касмагоній. Розныя кантраверзы ў дыскусіі пра аўтэнтчнасць ці запазычанасць еўразійскіх варыянтаў дуалістычных касмагоній дэталёва разгледжаны ў манаграфіі В. С. Кузняцовай [12].

Беларускіх версій з матывам, які нас цікавіць, няшмат – усяго тры, але адметна, што ён не сустракаецца ў іншых народных касмагоніях, разгледжаных больш за сто гадоў таму А. М. Весялоўскім і адносна нядаўна В. С. Кузняцовай. Цікава, што менавіта з дзвюх беларускіх версій разглядаемага тут тыпу пачынае свой агляд дуалістычных касмагоній А. М. Весялоўскі ў артыкуле 1890 года «Да пытання аб дуалістычных касмагоніях» [4].

Самае цікавае версія была ўпершыню надрукавана свяшчэннікам С. Нячаевым у артыкуле 1874 года «Нешта з рэлігійных абрадаў і прымхаў у Бегомльскім прыходзе Барысаўскага павета» [17] і зроблена здабыткам навукой супольнасці П. В. Шэйнам [26, с. 340–341]. Тэкст легенды быў апублікаваны па-руску, таму асаблівасцей мясцовага маўлення не адлюстроўвае, а менавіта яны маглі б даць ключ і да вырашэння пытання пра генезіс самой легенды. Беларускі пераклад змешчаны ў томе «Легенды і паданні» з серыі «Беларуская народная творчасць» [15, с. 41]. Мы прыводзім фрагмент гэтай легенды ў арыгінальнай арфаграфіі.

«Шель Спась по синему морю, видит море начинает пѣниться, начинают бить необыкновенно сильныя волны, появился громаднѣйшій водяной столбъ. Спась подходит къ этому столбу посмотрѣть, и видит въ срединѣ этого столба живого великана, поворачивающагося, но не могущаго встать. Спась взялъ этого великана и выбросилъ на берегъ. Явился такой красавецъ, что красотѣ его изумился самъ Спась. Спась взялъ этого красавца и поставилъ его начальникомъ надъ всѣми ангелами. Этотъ красавецъ и началъ внушать ангеламъ неповиновение къ Богу» [26, с. 340–341].

У гэтым тэксце найперш адзначым два моманты: 1) з'яўленне аграмаднага вадзянога стаўба (адмена першаснай неаднароднасці) у выніку сутыкнення хваляў і 2) нараджэнне ў гэтым стаўбе прыгажунна волата.

У дзвюх другіх версіях адсутнічае матыў сутыкнення хваляў, але прысутнічае вобраз першанароджанай істоты, заключанай у «вадзяным пузыры».

У версіі, запісанай М. Я. Нікіфароўскім у в. Вымна Віцебскага павета і апублікаванай П. В. Шэйнам у зборніку 1874 года [25, с. 428–429], апавядаецца: «Перши-на-перши булá одна тольки выда; на ей кой-колі ходзивъ Богъ. Вотъ тольки разъ ёнъ идзеть ажны видитъ: плуветъ выдыной пузырь. Во й кажить Богъ: “стой!” Пузырь остановився. Кажить Богъ: “лопни!” Пузырь лопнувъ, зъ яго выскычивъ чертъ и кажить: “што табѣ надо, Божухна?” Тогда Богъ кажить: “нада бѣ було здѣлать што пытвирдѣй, а то нявдóба ходить”. Во и ставъ Богъ съ чертымъ мркувацца, якъ ета зробить надо. Тады ўздумывъ Богъ, што ў водзи ляжить кувалыкъ зямли и кажить черту: “дыстанька ты тую зямлю!” Чертъ якъ бувтыхнить! ажны черизъ тридны прыскочивъ; ныбравъ чертъ пóлынъ

пóдыль зямлі ды й ще зы шаку ныпихавъ. Тады Богъ ставъ раскидывыть тую землю пы водзѣ. Куды ни сыпнеть станить зимля...».

У гэтай версіі найперш варта адзначыць формульны зачын: «Перши-на-перши булá одна тольки выда», уласцівы многім традыцыйным касмагоніям. Параўн., напрыклад, літоўскае: «Pradžioje pasaulio nebuvo nei žemės, nei saulės, nebuvo nieko, tiktai vien vanduo» – «На пачатку свету не было ні Зямлі, ні Сонца, не было нічога, адна толькі вада»; «Nebuvo nieko, tik vanduo» – «Не было нічога, толькі вада» і інш. [13, с. 41]. Гэтая формула характэрная і для індыйскай школы Джаймінія «Самаведы», у прыватнасці, у Джаймінія Упанішад Брахмане: «āro vā idam agre mahat salilam āsīt» – «Водамі ж гэта было спярша, вялікай плынню» (JUB I.56.1, цытуецца па: [43, р. 134], пераклад мой. – С. С.).

Адначым таксама матыў пухіра, які плаваў па пачатковых водах і ў якім была заключана істота, якая называецца чортам. У гэтай версіі ўводзіцца і матыў «нырання за зямлёй» (у англамоўнай літаратуры вядомы, як «earth diving»), вельмі пашыраны менавіта ў дуалістычных касмагоніях у розных кутках зямнога шара (сюжэт А812 па класіфікацыі С. Томпсана «Д’ябал як ныральшчык за зямлёй»). Э. К. Конгас са спасылкай на даследаванні нямецкага вучонага В.-Э. Пойкерта адзначае, што ныральшчык за зямлёй сустракаецца не толькі ў Паўночнай Амерыцы і частцы Паўднёвай Амерыкі, але таксама на выспах Ціхага акіяна, у Аўстраліі, Усходняй Еўропе [38, р. 151].

У ведыйскай міфалогіі ныральшчыкам за зямлёй таксама аказваецца першанароджаная істота, стваральнік усяго існага – *Праджапаці* (*Prajāpati* літар. «гаспадар параджэнняў (стварэнняў)»). Прывядзем адну вытрымку з «Шатапатха-Брахманы» (ŚB XIV.1.2.11, цытуецца па: [44, р. 451]): «... ha vā iyamāgre / prthivyāsa prādeśamātrī tāmēmūṣa iti varāha ūjjaghāna sò’syāḥ pátih prajāpati» – «... сапраўды, на пачатку гэтая зямля была толькі памерам у пядзь. Вепр Эмуша падняў яе, і гэта быў яе валадар Праджапаці...».

Праджапаці дзейнічае адзін, без напарніка, але, так сказаць, у дзвюх іпастасях – у сваёй уласнай і ў абліччы вепрука. У гэтым можна бачыць водгалас колішняй дуалістычнай касмагоніі. У індуіскай міфалогіі ў гэтым жа сюжэце фігуруюць ужо Брахма [42, с. 24] і Вішну [37, с. 170]. Вішну ў аватары вепруком «Харывамша» называе найстарэйшым Пурушам (касмічнай першаістотай, часткі якой сталі галоўнымі складнікамі новага светаладу). Тут Вішну здзяйсняе той жа касмаганічны чын, які «Тайтырыя-брахмана» (TB 1.1.3.5 ff.) прыпісвае «Спадару стварэнняў» Праджапаці [35, с. 67–68].

Нарэшце, трэцяя беларуская версія, запісаная Е. Р. Раманавым у в. Вылеў Гомельскага павета Магілёўскай губерні: «Колись Господь ходивъ такъ по воздуху. Бача – пузырь висить, и ў пузырьѣ штось пищить. Господь спрашуя: “што тамъ такое пищишь у пузырьѣ?” А ён говора: богъ! – “А хто-жь я?” – А ты, кажа, надъ богамы Богъ! у пузырьѣ отвѣтъ дае. “Ну, коли жъ я надъ богамы Богъ” ... узявъ и разодравъ пузырь. Вышовъ оттуль чаловѣкъ, съ пузыря, и иде пóплячь изъ имъ. Иде. И тяперака говора Господь: “Якъ ба намъ съ тобою зямли отыскать? Потому хоть намъ безъ зямли тожа можно жить, а по настоящаму няльзя. Ё, говора, у вокіяни бязэднымъ зямля – иди ты достань оттуль: ты ето можашъ здѣлати!” – Господь говора тому уже товаришу свойму. Ну, той полѣзь, узявъ зямли у руки и порычь у ротъ; и тую, зъ рукъ, Богу отдавъ, а тую затаивъ отъ Бога. Потомъ Господь говора: “ну, мы жъ ету зямельку пасѣямъ!” Господь зямельку пасѣявъ; зямелька стала ростъ. И ў яго ў роти стала ростъ. ...» [21].

У гэтай версіі да матыву «нырання за зямлёй» дадаецца яшчэ адзін, важны ў дуалістычных касмаганічных наратывах, матыў: «сеяння зямлі і яе самаросту». Але нам тут важны матыў жывой істоты ў пузыры. Тое, што пузырь вісіць у паветры, можа не засмучаць: калі зямлі яшчэ няма, то хадзіць можна або па вадзе (як у другой версіі), або па паветры. Паходжанне пузыря паданне ніяк не вытлумачае, як і ў другой версіі.

Абагульнены еўразійскі наратэмны рэпертуар касмаганічнага міфа быў складзены В. С. Кузнецовай [12]. Характэрна, што матыў «вадзянога пузыря», або «вадзянога слупа», у якім саманараджаецца «папличнік»-супраціўнік творцы, зафіксаваны амаль выключна на беларускай этнічнай тэрыторыі (Смаленшчына, Віцебшчына, Міншчына, Магілёўшчына), пераважна ў колішнім крывіцкім арэале, а таксама ў зоне ранняй крывіцкай каланізацыі – на Наўгародчыне ў Паўночна-

Заходняй Расіі і ў Якуціі, што, хутчэй за ўсё, звязана з даволі вялікай колькасцю перасяленцаў з Беларусі ў Сібір, якія дагэтуль захоўваюць шмат асаблівасцей сваёй мовы і аўтэнтычны фальклор сваёй Радзімы. Трэба адзначыць, што вобраз чорта, які вісіць у шары на сцяне, вызваляецца салдатам і потым служыць свайму вызваліцелю, вядомы і беларускім чарадзейным казкам [24, с. 193]. Але тут пачатковая касмаганічная схема ўжо ледзь угадваецца.

Для расійскай і ўкраінскай тэрыторый больш характэрным з'яўляецца нараджэнне супраціўніка з марскоў пены, у вадзе з пляўка Бога, з адлюстравання Бога ў вадзе або з яго цені.

У сувязі з тэмай «вадзянога пухіра» нельга не прыгадаць рымскага Януса. Вельмі верагодна, што ў незахаваных версіях касмаганічнага міфа Янус выступаў у ролі першанароджанай істоты, таму часам мог называцца паэтамі проста *mundus* – «свет, сусвет». На яго касмаганічную ролю паказвае, у прыватнасці, тое, што паэтамі ён мог выяўляцца як «...першабытны хаос, з якога вылучыліся складаныя элементы свету, узнік упарадкаваны космас, а сам Янус, які пачаткова меў форму шара, набыў аблічча бога, пільнавальніка касмічнага парадку, вартаўніка свету, які верціць яго вось» [27, с. 55]. Асацыяцыі пачатковага стану будучага космасу з «яйка», або «шарам», відаць, архетыповыя. Параўн., напрыклад, зчын беларускага касмаганічнага міфа: «Рабіў бог зямлю. Выглядзіў, выдзелаў – любя паглядзець. Гладзенькая, *кругленькая*, як *шпакова яйка* ...» [15, с. 40]. У казках сюжэтнага тыпу «Пра тры царствы» распаўсюджаны матыў, калі герой згортвае «іншы свет» у яйка або пры патрэбе разгортвае з яго, як напрыклад, у казцы «Вячорка, Паўношнік і Заравы» [23, с. 117, 119, 120]. Параўн. таксама шарападобнасць створанага дэміургам космасу ў платонаўскім «Тымее» (Plat. *Tim.* 33 b-d – 34 a-b).

Аналаг беларускай версіі знаходзіцца ў касмагоніі школы Джаймінія (Талавакара) «Самаведы», або «Веды (рытуальных) спеваў». Галоўная крыніца – «Джаймінія-брахмана» (Jaiminīya-Brāhmaṇa). Для ведыйскай традыцыі версія школы Джаймінія такая ж вылучаная, як і беларуская. Яна не атрымала дастатковага асвятлення, асабліва ў кампаратыўнай перспектыве. Часткова гэта звязана з тым, што поўнае акадэмічнае выданне Джаймінія-брахманы дагэтуль яшчэ не здзейснена. Часткова – з тым, што і ў ведыйскай традыцыі гэтая канцэпцыя знаходзіцца некалькі адасоблена. Уласна ў Ведах цяжка знайсці якіясьці нагадкі на яе. Адным з першых яе значэнне для разумення стараіндыйскай касмагоніі адзначыў Ф. Б. Я. Кёйпер [40, с. 90–137].

Вось фрагмент, які апісвае пачатак касмагенезу (JB III.360; цытуецца па: [33, р. 295]): «āro vā idam agre mahat salilam āsīd ity etās tā āpas; ta ūrṃayaḥ samāsyanta phālphālīti; tad hiraṇyam aṇḍam samaīṣat» – «водамі гэта было спачатку, вялікай марскоў безданню; і вась гэтая вада пачынае булькаецца ад сутыкнення хваляў і тады згарнула залатое яйка». Паралель гэтаму пасажу можна бачыць у «Рыгведзе» (RV IX.97.40ab): «akṛān samudraḥ prathame vidharmañ janayan grajā bhuvanasya gājā» – «Зароў акіян пры сваім першападзеле, спараджаючы нашчадкаў, цар Сусвету». Пачатак касмагенезу ў ««Джаймінія-брахмане»» пераклікаецца з версіяй «Джаймінія-Упанішад-Брахманы» (Jāiminīya Upaniṣad Brāhmaṇa, JUB I.56.1): «āro vā idam agre mahat salilam āsīt. sa ūrmīḥ ūrmim askandat. tato hiraṇmayāu kuksyāu samabhavatām» – «водамі гэта было спачатку, вялікай марскоў безданню; хваля ўздымалася на хвалю; тады ўзнікла пара залатых поласцей». Цікава, што ў гэтай версіі ў выніку першападзелу аднароднай воднай субстанцыі і супрацьнакіраванага руху яе частак узнікае пара поласцей, якой ініцыіруецца далейшы касмагенез.

Далейшая адпаведнасць падаецца ўжо Шатапатха-Брахманай (Śatapatha-Brāhmaṇa, ŚB XI.1.6.1-2): «āro ha vā idamagre salilāmevāsa / tā akāmayanta katham nu prājāyemahīti tā aśrāmyamstāstāpo'tapyanta tāsu tāpastaryāmānāsu hiraṇmāyamāṇḍam sāmabhūvājāto ... tādidam hiraṇmāyamāṇḍam yāvatsamvatsarāsyā vėlā tāvatpāryaplavata // tātaḥ samvatsare pūruṣaḥ samābhavat» – «Папраўдзе, спачатку гэта было вадой, вялікай марскоў безданню. Гэтыя воды забажалі: “Як можам мы прынесці нашчадкаў?” Яны стараліся, аддаваліся тапасу (унутранаму засяроджанню); калі ж яны разагрэліся, утварылася залатое яйка... гэтае залатое яйка плавала столькі, колькі доўжыцца год. Праз гадавы тэрмін з яго паўстаў гэты Праджапаці...». Гэтая версія, хоць і цьмяна, падае ўяўленне пра сутыкненне хваляў, у выніку якога воды самаразагрэліся настолькі, каб узнікла залатое яйка, але цікавая менавіта тым, што апавядае пра паўстанне антрапаморфнай першаістоты – Праджапаці.

У касмагоніі орфікаў сюжэт, які нас цікавіць і які прыпісваецца самому Арфею, пераказваецца ў «Велікодных гутарках» (Homiliae, ад ст.-гр. *ὁμιλία* «гутарка, павучанне»), аўтарам якіх традыцыйна лічыцца Клімент Рымскі, хоць гэта цяпер і аспрэчваецца. Клімент так апісвае касмагонію Арфея (верагодна, адной са школ позняга арфізму) (Clement Homiliae VI.3; цытуецца па: [32]):

«...Ἡσίοδος δὲ ἐν τῇ Θεογονίᾳ λέγει

Ἦτοι μὲν πρότιστα χάος ἐγένετο.

τὸ δὲ ἐγένετο δηλονότι γεγενῆσθαι ὡς γενητὰ σημαίνει, οὐ τὸ ἀεὶ εἶναι ὡς ἀγένητα. καὶ Ὀρφεὺς δὲ τὸ χάος ὡς παρεικάζει, ἐν ᾧ τῶν πρώτων στοιχείων ἦν ἡ σύγγυσις. τοῦτο Ἡσίοδος χάος ὑποτίθεται, ὅπερ Ὀρφεὺς ὡς λέγει γενητόν, ἐξ ἀλείρου τῆς ὕλης προβεβλημένον, γεγονὸς δὲ οὕτω.» –

«... Гесієд ў Тэагоніі кажа:

Вось жа перадусім паўстаў Хаос.

“Паўстаў”, выдавочна, азначае тут з’яўленне ў якасці ўзнікллага, а не таго, што ёсць вечна ў якасці непаўсталага. Арфей жа прыпадабняе Хаос да яйка, у якім была сумесь першаскладнікаў. Такім чынам, тое, што Гесієд мае на ўвазе пад Хаосам, тое самае Арфей называе ўзніклым яйкам, вывергнутым бязмежнай матэрыяй, і здарылася гэта вось як.»

«συνέβη ποτὲ αὐτοῦ τοῦ ἀλείρου πελάγους, ὑπὸ ἰδίας φύσεως περιωθουμένου κινήσει φυσικῆ, εὐτάκτως ρυῆναι ἀπὸ τοῦ αὐτοῦ εἰς τὸ αὐτὸ, ὥσπερ ἴλιγγα, καὶ μῖζαι τὰς οὐσίας, καὶ οὕτως ἐξ ἀκουστοῦ τῶν πάντων τὸ νοστιμώτατον, ὅπερ πρὸς γέννησιν ζώου ἐπιτηδειότατον ἦν, ὥσπερ ἐν χώνῃ κατὰ μέσου ρυῆναι τοῦ παντός, καὶ ὑπὸ τῆς πάντα φεροῦσης ἴλιγγος χωρῆσαι εἰς βάθος, καὶ τὸ περικείμενον πνεῦμα ἐπισπάσασθαι, καὶ ὡς εἰς γονιμώτατον συλληθὲν ποιεῖν κριτικὴν σύστασιν. ὥσπερ γὰρ ἐν ὑγρᾷ φιλεῖ γίνεσθαι πομφόλυξ, οὕτως σφαιροειδὲς πανταχόθεν συνελήφθη κύτος. ἔπειτα αὐτὸ ἐν ἑαυτῷ κηθὲν, ὑπὸ τοῦ παρειληφότος θειώδους πνεύματος ἀναφερόμενον, προέκυψεν εἰς φῶς μέγιστόν τι τοῦτο ἀλοκῆμα, ὡς ἂν ἐκ παντός τοῦ ἀλείρου βυθοῦ ἀποκεκυημένον ἔμψυχον δημιούργημα, καὶ τῇ περιφερείᾳ τῶν ὡν προσεοικὸς, καὶ τῷ τάχει τῆς πτήσεως.» – «Адзін раз здарылася так, што само бязмежнае мора, прыведзенае ўласнай прыродай у свой натуральны рух, стала цячы ўладкавана ад сябе да сябе, як вір, і змешваць першаскладнікі такім чынам, што кожны з іх, найбольш прыдатны для нараджэння жывой істоты, стаў найбольш зваротным і пачаў цячы, як у віры, да сярэдзіны ўсяго гэтага, і гэтым усянёслым вадаваротам быў скіраваны ў глыбіню і ўцягнуў за сабой навакольную пнеўму, і, будучы гатовы для зачацця, стварыў адасоблены згустак. Падобна да таго, як у вадзе звычайна з’яўляецца пухір, так узнялася куляпадобная з усіх бакоў абалонка. Потым, зачаўшы сама ў сабе, была ўзнесена боскай пнеўмай на паверхню – найвялікшы зародак з тых, што калісьці з’яўляліся на свет, нібы адушаўлёнае стварэнне, народжанае з усёй бясконцай бездані, круглатой падобнае да яек, а шпаркасцю – да птушак» (Clement Homiliae VI.4).

Далей (Clement Homiliae VI.5) апавядаецца, як з гэтага прымардыяльнага яйка нараджаецца «нейкая мужажаночая жывая істота» (ζῷόν τι ἀρρενόθηλον), якую Арфей называе Фанетам (ὄν Φάνητα Ὀρφεὺς καλεῖ).

На жаль, арфічная тэакасмагонія вядома нам у інтэрпрэтуючых пераказах, у тым ліку раннехрысціянскімі аўтарамі, якія выкарыстоўвалі прыклады з яе ў палеміцы з філосафамі-язычнікамі (напрыклад, Афінагор у «Абароне хрысціян»). І можна было б усумніцца ў аўтэнтычнасці і гэтага, цікавага для нас, матыву. Аднак ёсць падставы лічыць, што менавіта гэты матыву аўтэнтычны і пры гэтым вельмі архаічны, хаця б з прычыны іншых адметнасцей рэлігіі фракійскіх народаў старажытнасці, адзначаных У. Б’янкі і некаторымі іншымі аўтарамі [30; 31].

Высновы. Такім чынам, у трох групам касмаганічных тэкстаў мы маем агульны набор сюжэтастваральных элементаў, за выключэннем таго, што ў беларускіх тэкстах народжаны ў пачатковых водах «пухір» не называецца яйкам, але касмаганічная сімволіка яйка засведчана мноствам іншых фальклорных тэкстаў. Эксклюзіўнасць разгледжанага сюжэта, прасторавага і часавая ізаляванасць, выключаюць магчымасць запазычанняў або робяць яе мізэрна малой. Таму можна казаць пра распрацоўку атрыманай у спадчыну касмаганічнай тэмы на глебе канкрэтнай, у нашым выпадку беларускай, народнай культуры. У сваю чаргу гэта можа сведчыць на карысць зробленага ва ўводзінах меркавання, што праблема паходжання дуалістычных касмагоній у народных культурах Усходняй і Паўднёва-Усходняй Еўропы і праблема паходжання багамільства ўяўляюць па сутнасці два бакі адной і той жа праблемы.

Списъ выкарыстанай літаратуры

1. *Ангелов, Д.* Богомилството / Д. Ангелов. – София : Булвест-2000, 1993. – 495 с.
2. *Афанасьев, А.* Поэтические воззрения славян на природу / А. Афанасьев. – М. : Индрик, 1994. – Т. 1. – 800 с. (репринт. изд. 1865 г. с испр.).
3. *Барсов, Е. В.* Народные предания о миротворении : К «Сказанию о Тивериадском море» / Е. В. Барсов // Чтения в Императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете. – М. : Университет. тип., 1886. – Кн. 4. – Отд. IV. – С. 1–7.
4. *Веселовский, А.* К вопросу о дуалистических космогониях / А. Веселовский // Этнографическое обозрение. – 1890. – № 2. – С. 32–48.
5. *Веселовский, А. Н.* Разыскания в области русского духовного стиха / А. Н. Веселовский. – СПб. : Тип. Император. акад. наук, 1889. – Вып. 5. – XI. Дуалистические поверья о мироздании (Посвящается В. Вл. Каллашу). – С. 1–116.
6. *Веселовский, А. Н.* Славянские сказания о Соломоне и Китоврасе и западные легенды о Морольфе и Мерлине / А. Н. Веселовский. – СПб. : Тип. В. Демоква, 1872. – хх, 351 с.
7. *Драгоманов, М.* Малорусские народные предания и рассказы / М. Драгоманов. – Киев : Тип. М. П. Фрица, 1876. – 436 с.
8. *Драгоманов, М.* Забележки върху славянските религиозно-етически легенди / М. Драгоманов // Сборник за народни умотворения, наука и книжнина. – София, 1892. – Кн. VIII. Научен отдел. – С. 257–314.
9. *Золотарев, А. М.* Родовой строй и первобытная мифология / А. М. Золотарев. – М.: Наука, 1964. – 328 с.
10. *Иванов, Вяч. Вс.* Чет и нечет : Асимметрия мозга и знаковых систем / Вяч. Вс. Иванов. – М. : Сов. радио, 1978. – 184 с.
11. *Иванов, Й.* Богомилски книги и легенди / Й. Иванов ; под ред. проф. Д. Ангелов. – София : Наука и изкуство, 1970. – 400 с.
12. *Кузнецова, В. С.* Дуалистические легенды о сотворении мира в восточнославянской фольклорной традиции / В. С. Кузнецова. – Новосибирск: Изд-во СО РАН, 1998. – 250 с.
13. *Лаўрынке, Н.* Тэма касмагоніі ў літоўскім апавядальным фальклору / Н. Лаўрынке // Druvis. – 2008. – № 2. – С. 41–49.
14. *Леви-Стросс, К.* Структурная антропология / К. Леви-Стросс; пер. с фр. Вяч. Вс. Иванова. – М. : ЭКСМО-Пресс, 2001. – 512 с.
15. *Легенды і паданні / склад. М.Я. Грынблат і А.І. Гурскі; рэд. тома А.С. Фядосік. – Мінск: Навука і тэхніка, 1983. – 544 с. – (Беларус. нар. творчасць / АН БССР, Ін-т мастацтвазнаўства, этнаграфіі і фальклору).*
16. *Марков, А. В.* Море Тивериадское в дуалистической легенде о сотворении мира / А. В. Марков // Этнографическое обозрение. – М., 1913. – № 1/2 (Кн. 96/97). – С. 64–75.
17. *Нечаев, С.* Нечто из религиозных обрядов и суеверий в Бегомльском приходе Борисовского уезда / С. Нечаев // Минские епархиальные ведомости. – 1874. – № 7. Часть неофициальная. – С. 231.
18. *Пыпин, А.* Ложные и отреченные книги русской старины. Объяснения к «памятникам древней русской литературы». Вып. 3 / А. Пыпин // Русское слово. – 1862. – № 2. – Отд. II. – С. 42–88.
19. *Радченко, К. Ф.* Этюды по богомилству : Народные космогонические легенды славян в их отношении к богомилству / К. Ф. Радченко // Известия Отделения русского языка и словесности Императорской академии наук. – СПб., 1910. – Т. 15. – Кн. 4. – С. 73–131.
20. *Рогов, А. И.* Культурные связи Киевской Руси с другими славянскими странами в период ее христианизации / А. И. Рогов // Принятие христианства народами Центральной и Юго-Восточной Европы и крещение Руси. – М. : Наука, 1988. – С. 207–234.
21. *Романов, Е. Р.* Белорусский сборник / Е. Р. Романов. – Витебск : Типо-Литография Г. А. Малкина, 1891. – Вып. 4. Сказки космогонические и культурные. – vi, 220 с.
22. *Фаминцын, А. С.* Божества древних славян / А. С. Фаминцын. – СПб. : Тип. Э. Арнольда, 1884. – 331 с.
23. *Чарадзейныя казкі / рэд. В. К. Бандарчык. – Мінск: Навука і тэхніка, 1973. – Ч. I. – 648 с. – (Беларус. нар. творчасць / АН БССР, Ін-т мастацтвазнаўства, этнаграфіі і фальклору).*
24. *Чарадзейныя казкі / рэд. В. К. Бандарчык. – Мінск: Навука і тэхніка, 1978. – Ч. II. – 696 с. – (Беларус. нар. творчасць / АН БССР, Ін-т мастацтвазнаўства, этнаграфіі і фальклору).*
25. *Шейн, П. В.* Материалы для изучения быта и языка русского населения Северо-западного края / П. В. Шейн. – СПб. : Тип. Император. акад. наук, 1893. – Т. II. – хх, 715 с.
26. *Шейн, П. В.* Песни, с относящимися к ним обрядами, обычаями и суевериями, с приложением объяснительного словаря и грамматических примечаний / П. В. Шейн. – СПб. : Тип. Майкова, 1874. – 566 с.
27. *Штаерман, Е. М.* Социальные основы религии Древнего Рима / Е. М. Штаерман. – М.: Наука, 1987. – 320 с.
28. *Щапов, А. П.* Смесь христианства с язычеством и ересями в древнерусских народных сказаниях о мире / А. П. Щапов // Православный собеседник. – 1861. – Апрель. – Ч. 1. – С. 249–283.
29. *Эрбен, К. Я.* О славянской мифологии. (Письма К. Я. Эрбена к А. Ф. Гильфердингу) / К. Я. Эрбен // Русская беседа. – 1857. – Вып. IV. – Кн. 8. – Ч. 1. – С. 71–128.
30. *Bianchi, U.* Dualistic Aspects of Thracian Religion / U. Bianchi, R. Horewitz, K. S. Girardot // History of Religions. – 1971. – Vol. 10, No. 3. – P. 228–233.
31. *Bianchi, U.* I dualismo religioso : saggio storico ed etnologico / U. Bianchi. – 2a ed. riveduta. – Roma : Edizioni dell'Ateneo, 1983. – 214 p.

32. Clementis Romani quae feruntur homiliae viginti nunc primum integrae / Albertus Rud. Max. Dressel. – Gottingae: Sumptibus Librariae Dieterichianae, 1853. – VIII, 432 pp.
33. Das Jaiminīya-Brāhmaṇa in Auswahl / W. Caland. – Amsterdam: Johannes Müller, 1919. – 326 s.
34. *Eliade, M.* Od Zalmoksis do Czyngis-chana / M. Eliade. – W-wa : Wydawnictwo Naukowe PWN, 2002. – S. 76–124.
35. *Gonda, J.* Prajapati's Rise to Higher Rank / J. Gonda. – Leiden : E. J. Brill, 1986. – x, 208 p.
36. *Harris, J. R.* The Cult of the Heavenly Twins / J. R. Harris. – Cambridge : Cambridge University Press, 1906. – 160 pp.
37. A Prose English Translation of Harivamsha / Edited and Published by Manmatha Nath Dutt. – Calcutta : Printed by H. C. Dass, Elysium Press, 1897. – v, (8), 951 p.
38. *Kongas, E. K.* The Earth-Diver (Th. A812) / E. K. Kongas // Ethnohistory. – 1960. – Vol. 7, No. 2. – P. 151–180.
39. *Krohn, J. L. F.* Finska litteraturens historia / J. Krohn. – Helsinki, 1891. – Första delen: Kalevala.
40. *Kuiper, F. B. J.* Ancient Indian Cosmogony / F. B. J. Kuiper ; Essays selected and introduced by John. Irwin. – New Delhi : Vikas Publishing House, 1983. – 272 p.
41. *Laurinkienė, N.* Das Thema der Kosmogonie in litauischen Folklorenarrativen / N. Laurinkienė // Studia Mythologica Slavica. – 2003. – № 6. – P. 249–265.
42. *Leeming, D. A.* Creation Myths of the World: An Encyclopedia / D. A. Leeming. – 2nd ed. – Santa Barbara – Denver – Oxford, UK : ABC-CLIO, 2009. – 553 pp.
43. *Oertel, H.* The Jāiminīya or Talavakāra Upaniṣad Brāhmaṇa / H. Oertel // Journal of the American Oriental Society. – 1896. – Vol. 16. – P. 79–260.
44. The Śatapatha-Brāhmaṇa according to the text of the Madhyandina School / Translated by Julius Eggeling. – Oxford : The Clarendon Press, 1900. – li, 596 p.
45. *Tomicki, R.* Słowiański mit kosmogoniczny / R. Tomicki // Etnografia Polska. – 1976. – T. XX. – Z. 1. – S. 47–97.
46. *Tomicki, R.* Ludowa kosmogonia dualistyczna słowian w świetle samojedzkich mitów stworzenia / R. Tomicki // Etnografia Polska. – 1979. – T. XXIII. – Z. 2. – S. 16.

Паступиў у рэдакцыю 02.02.2016